٨ـ سەرچاوەی پێشوو.
٩ ـ سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە ٢٧٣ ، بڕگەی ٢٨.
١٠ـ نیکیتا ئیلیسێف، نورەددین ...، ئەنیستەتیوتی فرەنسی لە دیمەشق، دیمەشق ١٩٦٧ ، بەرگی سێ، لاپەڕە ٨٣٥.
١١ـ لە عەرەبییدا بە قەڵا«ی بەرگری» دەگوترێت "حصن" و "الاکراد"یش کۆی کوردە. واتە ئەوە "قەڵای دلێرانە" و ئێستا پێیدەڵێن "حصن الاکراد".
١٢ـ کلۆد کاهین، لاپەڕە ١٨٦.
١٣ـ کلۆد کاهین، لاپەڕە ١٩٢.
١٤ـ ئیلیسێف، بەرگی ٣،لاپەڕە ٧٢١ـ ٧٢٢.
١٥ـ مینۆریسکی،"لێکۆڵینەوە لە مێژووی قەوقاز "و پاشکۆکەی"، تێبینی لەسەر کوردەکانی کاتی ئەییوبیان)، لەندەن، ساڵی ١٩٥٣.
١٦ـ طەلەب هیلال (لێکۆڵینەوە لەسەر پارێزگای جەزیرە ...) دیمەشق ١٩٧٣ «F و E ـ ١٩٦٣ » لاپەڕە ٣ ـ ٥.
١٧ـ سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٤٥ ـ ٤٨.
١٨ـ لەنێویاندا، دەهام میرۆ، کەنعان ئاجید، نازم میرخان(پارێزەر).
F و E ـ لەوانە داهام، میرۆ، کەنعان عاقد، و نازم میرکانی یاساناس. سازمانی ئەمنستی نێونەتەوەیی ژیانی ئەوانە سەرەکیەکەی گەرتە ئەستۆ.
« پێموایە ڕاستی ناوەکان بەمپێیەبن: (دەهام و داهام = دەحـحام) و (ئاجید و عاقد = عەگید) و (میرکان = میرخان). ـ و»
١٩ـ ئەوە لە سووریا ڕچاو دەکرێت کە بۆ نواندنی سوشیالیست و هاوچەرخ بوونی خۆی، دەست لە هەڵوێستی قەلاچۆکردنی کورد هەڵدەگرێت و بەشێوەیەکی دەستووری دان بە مافی نەتەوایەتی و زمانیاندا بنێت و لەنێو گەلی سووریدا بایەخ بەکولتوورەکەیان بدەن.

www.koskikurd.com

٧

کورد له یەکێتی سۆڤیەت

کەندال

بەڕاستی ئەگەر وردبینەوە لەدابەشبوونی ڕەگەزی هەرێمەکانی ناو سنووری یەکێتی سۆڤیەت کە ئەملاولا ناکۆکن لەسەری، و پەیماننامە مۆرکراوەکەی ساڵی١٩٢١ بەرچاوبگرین کە دەوڵەتی کەمالی و دەزگاکانی ئەرمینیای سۆڤیەتی سنووری نوێی نێوانیانی پێ دیاریکرد، و هەروەها گێڕانەوەی پارێزگەی قارس "بە بەشی زۆری موسوڵمانیەوە"(کە لەراستیدا ئەوانە کورد بوون) بۆ تورکیا لەبری دانەوەی شارۆشکەی کومرو(لێنینەکانی ئەمڕۆ) بۆ ئەرمینیای سۆڤیەتی. هیچ هەرێمێکی دراوسێ بەکوردستان نابینین زۆربەی دانیشتووانی کوردبن.

وەک هەرێمێکی تایبەت بەکورد لەناو سنووری یەکێتی سۆڤیەتدا هەڵنەکەوت. کۆمەڵگەی کوردی، یان بەشێوەیەکی ڕوونتر، ئاوارەبوویان تێدایە وەک ئەوانەی ئەنادۆڵی تورکی هەڵدران بۆ کۆمارەکانی قەوقاس و ئاسیای ناوەندی وەک ئەرمینیا ، ئازربایجان، کورجستان، کازاخستان و قەرقیز و تورکومانستان.

گرووپی ئەو ئاوارە و پەرشبووانە کەم و لەیەک نەچوون، و چونکە لە زەمینەی جوگرافی و کولتووریی جیاوازدا گۆشەکراون دوو هۆی سەرەکی پەیدابووە بۆ لەیەک جوداکردنەوەیان: یەکهەم ـ هەرچەندە کوردی یەکێتی سۆڤیەت، بەتایبەتی کوردانی ئەرمینیا بەژمارە کەمن بەڵام لەژیانی کولتووری کوردیدا خاوەن پلەی گرنگ و پایەی بەرزن، و لەدڵی هاو نیشتمانیانی کوردستاندا جێگیر بوون. هۆی دووهەم ئەوەیە کە دیدەنی گۆڕان لەژێر باری سیستێمی سۆڤیەتدا کەوتە ناو کۆمەڵێکەوە، ڕۆژێک لە ڕۆژان دواکەوتووترین گرۆی ناو کوردان بوون. بۆ ئاشنابوونی ئەو بارە (پەنام بردووەتە بەر سەرچاوەکانی میری) کە لە دوو سەردانی ئەمدواییەمدا بۆ قەوقاز (ئەرمینیا و گورجستان) و کازاغستان و قەرقیزستان کۆمکردنەوە. بەڵام لەبەر ئەوەی بەداخەوە ماوەی سەردانی ئازربایجان وتورکمانستانم نەبوو، زانیاریم سەبارەت بەوانە هەر ئەوەیە کەئەموئەو باسی دەکەن.

دانیشتووان

ژمارەی کوردی ئاوارە بە گوێرەی ئاماری سەرژمێری ساڵی ١٩٧٠ لە ئەرمینیا کردوویەتە نزیکەی ٣٧،٤٨٦ کەس. یەک لەسێ[1]ی ئەو ژمارەیە لە یەریڤان دەژین و ئەوانی دی دابەشبوون بەسەر ٢٢ گوندی دوو شارۆچکەی کوردی "ئالاکوێز" و "تالین" [2] و چەند گوندێکی ئاوێتەی کوردی ـ ئازەری وکەمتر کوردی ـ ئەرمەنی. هەمان ئاماری سەرژمێر دەریخستووە کە ٢٠،٦٩٠ کورد لە گورجستان هەن، و زۆربەیان لەشاری تەفلیسدا لەگەڕەکی کوردان دەژین(١). بەشی زۆر لە کوردی گورجستان و ئەرمینیا یەزیدین.

باریان لە ئازربایجان جیاوازە. ئەو پەنجا گوندەی شارۆچکەکانی گوڵباجار، لاچین، کوباتلی، زەنکلەر و نەخچەوان تا کۆتایی سییەکان بە گشتی کورد بوون، بەڵام ئێستا وەک تێکەڵەیەکی ڕەگەزی دەریدەخەن، و دەزگاکانی ئامار ژمارەی کورد یەکجار ناتەواو دەردەخەن. ساڵی ١٩٢٦ ژمارەی کورد لەوێ ٤٢،٠٠٠ کەس بووە، بەڵام ساڵی ١٩٥٩ ژمارەکانی ئامار پووکاوەتەوە بۆ ٣٠٣ کەس، و ساڵی ١٩٧٠ بوون بە ٥٤٨٨ کەس. ئەوە لەخۆیدا دیاردەیەکی دژ بە ڕەوشە ئاساییەکەی پەرەسەندنی دیمۆگرافییە. گریمان کوردی موسوڵمان بەهۆی ژنوژنخواز و خزمایەتی ناو ئازەرییەکانی برای ئاینیدا توابنەوە، هێشتا مێشک هەرزەگۆیی ئەوتۆ ئەنجام و ژمارەی ئاماری پێ پەسەند ناکرێت.

تا دە ساڵیش لەمەوبەر[3] کاربەدەستانی کۆمار بێ چەندوچۆن بەرانبەر بە کۆمەڵگەی کوردی موسوڵمان (لەلای ئەوان، ئازەری) هەر شۆڤێنییەتی تورکیای مەزنیان بەکار هێناوە کە سەرئەنجام پێویستە "بەلای کەمەوە تا کۆتایی ئەم سەدەیە" بتوێنەوە. ئەوە درێژەی هەمان بیری ڕەگەزپەرستییە کە ساڵی ١٩٢٩ بە مەبەستی هەڵوەشاندنەوەی کۆمارە ئۆتۆنۆمییەکەی کوردستان پەیدا بوو کە ساڵی ١٩٢٣ لەهەرێمی لاچین، گوڵبەجار ونەخچەوان دامەزرا و "تیشک و ڕۆشنی دایەوە بەسەر گشت گەلی کورددا"(٢). چۆنێتی و مەبەست لەو هەڵوەشاندنەوەیە تائێستا

1 ـ E ـ هەمانە. وF ـ دوو لە سێی ئەو ژمارەیە ... .

2 ـ E ـ ... (Kurdskij rajon) ....
« کوردستانسکی ئویەزد، لەپێنج دایەرە، یا مەڵبەندی سەرەکی پێکهاتبوو کەئەوسا ناویان کەڵبەجەر، کوردحاجی، موورداخانلی، قەرەقشلاغ و قوتورلی بوو. بەپێی سەرژمێری ساڵی ١٩٢٦ ژمارەی کوردی "کوردستانسکی ئویەزد" بریتی بوو لە٣٧ هەزار و ١٨٢ کەس، کە بەسەر یەکەوە لەصەدا حەفتاو دووی دانیشتووانی ناوچەکەیان پێکهێنا. بەڵگەنامەی ڕەسمی تر هەیە کە بیستەکان لەصەدا ٩٩،٢ی دانیشتووانی لاچین و لەصەدا ٩٩،٥ی دانیشتووانی کەڵبەجەری بەکورد لەقەڵەم داوە" ـ نامیلکەی (پێرێسترۆیکا و کورد)، دوکتۆر کەمال مەزهەر. هاوکاری، ژمارە ١١٣٨، ڕۆژی ١٩٨٩/١٢/٢٥. » ـ و

3 ـ F ـ هەمانە. و E ـ تاکو نزیکەی ساڵی١٩٦٥ ... .

دەرنەکەوتووە[4].

لەبەر نادروستی ژمارەکانی ئامار ناچارین بە بۆچوونی خۆ ژمارەی دانیشتووی کوردزمان لە ئازربایجانی سۆڤیەتیدا دیاریکەین. بەو پێیەی سەرچاوەکانی کوردی سۆڤیەت دەیگێڕنەوە، ژمارەیان لەنێوان ١٥٠،٠٠٠ و ٢٠٠،٠٠٠ کەسدایە.

دیاردەی ئەوتۆ ناجۆر لە تورکمانستان کە کۆمارێکی تورک و موسوڵمانی تری سۆڤیەتە هەیە. ژمارەی کورد لەسەر خاکی تورکمانستان بەگوێرەی ئاماری سەرژمێری ساڵی ١٩٢٦ کردوویەتە ٢٢،٠٠٠ کەس، بەڵام پاش سی ساڵ براورد کراوە بە ٢٠،٠٠٠ کورد(٣). ئاماری ساڵی١٩٧٠یش تەنها ٢٩٣٣ کەسی لێ دەرخستوون. باشە کە کوردی ئەوێ بەدرێژایی ئەو ساڵانە بەر هیچ کۆچ و ڕاگوێزان نەکەوتبن، زۆر ستەمە ئەگەر باوەڕ بەوە بکرێت کە ئەوانە "لەخۆڕا بە تێکەڵ بوون لەگەڵ ئەوان توابنەوە". واتە هیچ گومانی لەوەدا نییە کە کاربەدەستی تورکومانستان ویستبێتیان بە دوو شێوە هەڵوێستی ڕەگەزپەرستانەی سەرەکی باری کورلتووری ئەو نەتەوەیە بسڕنەوە تا هیچ ژێرخانێک نەبێت پێناسەی کورد بوونیان بسەلمێنێت. هەڵوێستی دووهەمیش ئەوەیە کە لە دیکۆمێنتەکانی دەزگا و نووسینگەکانی ئاماردا ئەوانیان بە تورکمان نووسیوە.

سەرچاوی کوردی ژمارەی ئێستای گرۆی کوردزمانی تورکومانستان کە بەکۆمەڵ لە

4 ـ دیارە تائێستایش(واتە پاش پێرێسترۆیکا) کەس لەترسی تانووتی مارکسییانی کورد بە تایبەتی و ڕۆژهەڵاتی بەگشتی ناوێرێت لەڕاستی ئەو جۆرە کارەساتە بکۆڵێتەوە، یان پەردە لەسەر ڕاستی ئەو مەتەڵە هەڵماڵێت. ئەگینا لەککەی ڕگەز پەرست، پاشکەوتە، نۆکەری ئیستیعماو و جۆرەها ناووناتۆرەی تری لەدوا دەنێن. ئەگەرنا، بۆ مامۆستایەکی هێژای وەک "دوکتۆر کەمال مەزهەر" کە یەکێکە لەمێژونووس و فەرهەنگدۆستە پایەبەرزەکانی کورد، و هەر لەسەرەتای نووسینییەوە زۆر خاڵی مێژوویی شاراوەی نەتەوەکەی دەرخستووە. ئێستا داخی دڵی خۆی دەردەبڕێت و دەڵێت: (وادیارە ئەو ستالینەی هەموو بە هەستێکی زۆر خاوێنەوە عەودالی بڕیار و هەنگاوەکانی بووین و کە ڕۆژی پێنجی مارتی ساڵی ١٩٥٣ کۆچی دوایی کرد بەکوڵ بۆی گریاین فیرعەونێک بوو بۆ خۆی. ... پریشکی ئەو ئاگرە دۆزەخی بەکوردی ئازەربایجانیش گرتەوە ساڵی ١٩٣٩ بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی "کوردستانسکی ئویەزد" دەرچوو. زۆری نەخایاند لیژنەیەکی تایبەتی بۆ لێکۆڵینەوەی بارودۆخی نەتەوەیی ناوچە کوردییەکانی ئازربایجان بەسەرۆکایەتی أ. بوکشیان دامەزرا.). گۆمانی تێدا نییە کە تا سەرهەڵدانی پێرێسترۆیکا نەیوێراوە سەبارەت بە هەڵەکانی یەکێتی سۆڤیەت پێ لەجەرگی خۆ بنێت، و ئەمڕۆ، لەکۆتایی نامیلکەی (پێرێسترۆیکا و کورد)دا ئەمەیش دەڵێت: حەز دەکەم لەدوا وشەی ئەم کورتە وتارەدا بڵێم ئەم قسانەی من لێرەدا کردوومن لەمنداڵدانی پێرێسترۆیکەوە نەهاتوونەتە دەر، بەڵکو دەوروبەری سی ساڵ لەمەوبەر، دوای ئەوەی ساڵی ١٩٦١ لەگەڵ دوکتۆر ڕەحیمی قازی خۆیدا چوومە ناوچە کوردەوارییەکانی ئازەربایجانی شوورەوی. بە هەستێکی خاوێن و دڵسۆزەوە بەشی زۆریم کردە وتارێک و ناردم بۆ کاک ئەحمەد زرنگی سەرنووسەری ڕۆژنامەی "ژین". لەبەر هەر هۆیەک بێ، لێرە یا لەوێ « ؟ »، وتارەکەم نەگەیشتە جێی خۆی [بەڵام لەسەر ئەو "کفرە" گەورەیەم کاتی خۆی سزایەک درام دەروونمی هەڵتەکاند]. بەوەی باشە دوکتۆر عیزەددینی هاوڕێم بیری تیژە و ئەوەی لەم بارەیەوە ڕووی دا چاکی بیرە، لەم ڕۆژانەدا لەهەولێری ئازیز پێکەوە یادمان دەکردەوە.

www.koskikurd.com

عیشقئابادی پایتەخت و شارەکانی باکیر، بەیرام عەلی و شارۆچکەکانی گوێگ تەپە، کاخکە، قەرەقەلا، تیێچین و شوێنی تر[٤] دەژین بە ٥٠,٠٠٠ کەس ئاودەبا.

کوردی کازاخستان لە هەندێک کۆمەڵگەی نزیک بە شاری چیمکنت و شارۆچکەی جەمبوول و کەناری ئەلمەئاتە دەژین، و بەگوێرەی دیاردەکانی ئاماری ساڵی ١٩٧٠ ژمارەیان کردوویەتە ١٢,٣١٣. هەروەک ٧,٩٧٤ کورد لە قەرقیزستان دەژی، بەتایبەتی ئەون لە شارۆچکەی ئوچە کۆبوونەتەوە. زۆرم لا سەیر بوو کە بینیم لەگشت ئەو بیاپانە بەرفراوانەدا ئەوان ئەو شوێنە شاخاوییەیان هەڵبژاردووە بۆ لەوڕی ئاژەڵەکانیان کە "بەدەگمەن هەڵدەکەوێت".

تابلۆی خوارەوە ئەو ژمارانەی کورد دەردەخات کە لەبەردەست کوردی کۆمەڵەکانی یەکێتی سۆڤیەتدا هەن.

کۆی کورد لە کۆمارەکانی سۆڤیەتدا

کۆمار	ژمارەی کورد(١٩٧٠)
ئەرمینیا	٣٧,٤٨٦
ئازربایجان	١٥٠,٠٠٠ (بە کەمترین گریمانی)
جۆرجیا	٢٠,٦٩٠
کازاخستان	١٢,٣١٣
گورجستان	٧,٩٧٤
تورکمانستان	٥٠,٠٠٠ (بە کەمترین گریمانی)
کۆی گشت	٢٧٨,٤٦٣

تێڕوانینی مێژوویی

دوو زەمینەی مێژوویی و سەرەکی هەن تاڕادەیەک هۆی پەرتەوازەبوونی کوردی سۆڤیەتمان بۆ ڕوونکاتەوە؛ لە نیوەی دووهەمی سەدەی هەژدەهەم بەدواوە هەندێک خێڵی کورد دەیانویست بەرەبەرە سنووری لەوەڕگا کۆنەکانی دەشتی "ئیڤان[5]" فراوانتر بکەن، و پاشان کەوتنە ناو ئازربایجان و لە باکۆ نزیک بوونەوە. بە بەر بەبەر بڵاوبوونەوەیان گوندی کوردی لێرەولەوێ پەیدابوو. دیاربوو کاربەدەستانی تزاری ڕووس ئەو نیشتەجێ بوونەی کوردانیان پێ خۆشبوو، چونکە دەیانزانی چی جۆرە جەنگاوەرن و دەیانویست لەکاتی پێویستدا دژ بەدوو ئیمبراتۆرییەتی عوسمانی و فارسی بەکاریان بێنن. پاشان بەهۆی جەنگەکانی (١٨٢٨ ـ ١٨٢٩، ١٨٥٣ ـ ١٨٥٦، ١٨٧٧ ـ ١٨٧٨)ی نێوان ڕووس و تورک و هەروەها شۆڕشە کوردییەکانی سەدەی نۆزدەهەمی ئەو هەرێمەوە جێ بەکوردان لق بوو. کورد بە لێشاو پەنایان بۆ ڕووسیای تزاری برد و

5 ـ F ـ دەشتی ئەرمەنستان .... و E ـ دەشتی یەریڤان ....

لەوێ دامەزران. بەزۆری یەزیدییەکان(کە کوردی خاوەن کێشێکی زەردەشتی تایبەتن) لەبەر جەور و ستەمی کاربەدەستی عوسمانی و سەرکردە کلاسیک و ئاینییەکانی کورد هەڵدەهاتن.

هەروەها سەرەتای سەدەی بیستهەمیش کۆچی کور هەر بوو. سەرەتای جەنگی جیهانگیری یەک ژمارەی کوردەکانی پارێزگای یەریڤان گەیشتە ٤٠,١٥٩ کەس، ٣١,٥٪ لەوان نیشتەجێ و ٦٨,٥٪ یشی گەڕۆک بوون[٥].

کێش و ئاین دەستی باڵای لە دامەزرانی کوردی ئەم پارچە یان ئەویتردا هەیە. وەک یەزیدییەکان زۆر دەمێک بوو زەبر و ئەشکەنجەی موسوڵمانانیان چەشتبوو، بەچاکیان زانی لە ئەرمینیا و گورجستانی کرستیان ئایندا نیشتەجێبن، چونکە کەمتر گێرەمەکێشی ئاینییان لەگەڵ دەکردن، و کوردی موسوڵمانیش ڕوویان کردە ئازربایجانی موسوڵمان و بەدەگمەن دەچوونە گوندەکانی ئەرمینی ئازەری نشین.

تەنانەت لە ژێر سێبەری سیستێمی سۆڤیەتیشدا ڕەوشی ئاینی جیاواز کاری کردووەتە سەر چونێتی و ڕادەی پێشکەوتنی کۆمەڵانی کوردی موسوڵمان یان یەزیدی. ئەگەرچی ژمارەی یەزیدییەکان کەمتربوو، بەڵام هەر ئەوان پتر پەیوەستی پێناسەی کوردی خۆیان بوون، و لە پاراستنی تایبەتمەندییە نەتەوایەتییەکانیاندا زۆر گیر بوون تا ئەو ڕادەیەی کۆششی کۆمەڵانی گورجی و ئەرمەنی نەیتوانیوە بیانتوێنێتەوە. بەڵام بار لەلای کوردانی موسوڵمان کە زۆرتر دووچاری توانەوە بوون پێچەوانەی نواند، و هەرچەندە بەژمارە پتربوون لە زەمینە و باری کولتووری سۆڤیەتیدا ئەوان لەپلەی دووهەمدان.

لە ساڵی ١٩١٥بەدواوە کۆچی کورد کەم بووەوە، و بارودۆخی جەنگی جیهانی و سامناکی ڕژێمەکەی تاشناکی ئەرمەنی کە تا ٢٠ی نۆڤەمبەری ١٩٢٠ دەسەڵاتی لەسەر یەریڤاندا گیربوو. هەروەها وەرچەرخانی باری جەنگەکانی ناوخۆ، و پڕوپاگندەی یاوەرانی سولتان و مستەفاییە «کەمالیست»کانی دەیانگوت گوایە: بەلشەفیک خو و ڕەوشت و ئاین بەخێزان ناهێڵن، و زۆر باری تر ... کاری ئەوتۆی کرد هەندێک لە کوردە کۆچکردووانە بگەڕێنەوە. ئەوەبوو ساڵی ١٩٢٢ لە خودی یەریڤاندا تەنها ٨٦٥٠ کورد مایەوە.

سەرەتا سیستێمی سۆڤیەتی وەک تیغی دوو سەرە کاری دەکردە سەر بناغەی کۆمەڵایەتی کوردەکانی قەوقاس. لەلایەکەوە لەیەکی دابرین و چیتر ژیانیان وەک ئەوانە نەما کە ئەمڕۆ کوردی تێدایە: کوردی کوچەری نیشتەجێ کرد و وردەوردە کردنی بە کشتکار. منداڵانیان خستنە بەر خوێندن. ژیانێکی نەتەوایەتی نوێی لەناو کۆمەڵی جیاواز و پەرتبووەکان بەرپاکرد. لەلایەکی ترەوە ئەو کوردانەی لە کوردی کوردستان دابڕی، و سنوورە گیرەکەی لەخۆیدا بۆیان بوو بە کارێتەی نێوان دوو جیهان کە ئەوتۆیش هەر بەیەکتر بیانی نەبوون.

بەڵام کوردی ئاسیای ناوەند کە بەگشتی موسوڵمانن ئەوەنییە لە یەک مەڵبەندەوە هاتبن.

www.koskikurd.com

کوردی تورکومانستان لەو خێڵە کوردانەن کە شاکانی ئێرانی لە سەرەتای سەدەی پانزەهەمەوە بەزۆر ڕەوانەی ئەوێی کردن تا سنووری ڕۆژهەڵاتی ئیمبراتۆرییەتەکەی خوراسانیان بۆ بپارێزن(٦). (کوردانی بۆ ئەفغانستان ئاوارە کران و ژمارەیان دەگاتە چەندین دەهەزار هەر لەهەمان ڕەچەڵەکن).

وەکتریش، ڕاگوێزانی کوردانی کازاخستان و گورجستان ڕووداوێکی نوێن. لە ڕاستیدا ساڵەکانی ١٩٣٧ ـ ١٩٣٨ چەند هەزاریان لە کوردی قەوقاس بە گێرەشێوێنی سەر سنوور تاوانبارکرد و هەڵیاندانە ئەو دوو کۆمارەی ئاسیای دوور.

باری کۆمەلایەتی و ئابووری

بە پێچەوانەی هاو نیشتمانییانی کوردستانیان کە میللەتانی سەرکاریان بە نابەدڵی لێیان دەڕوانن و لە باری بەد و ناجۆردا دەژین. لەچاو ئەواندا کوردی سۆڤیەت لە هاوولاتیە هەرە سەرکەوتووەکانی ئەو سیستێمەن. کرێکار و ڕەنجدەر بەوپەڕی تواناوە لە(کۆلخۆز و سۆڤخۆز)دا بە هەرەوەزی کاردەکەن و خاوەن ئاژەڵی تایبەت و کێڵگەی خۆن. بارودۆخی ناوچەیان لەبار و ژیانیان خۆشە.

لەیەکهەم ڕوانینە خانوویەرەدا پێشکەوتووییان دیارە: خانووی نوێ و دیواری بە بەردی داتاشراو، یان خشتی سوورە. زۆریان گەرمایی سەنتراڵ و هەندێک لەوان تەلەفۆنی هەن، و لەگۆشەیەکیشدا تەنووری کلاسیکی خۆیان دامەزراندووە بۆتا نانی خۆماڵی لێ دروست کەن، و زۆری تر .... لە کۆمەڵە هەرەوەزییەکاندا؛ گوندی جادە بەرین و ڕووناکن. زۆری بەجادەی قیرتاو دەگاتە شار. ئاوی پاک و ئەلیکتیک و تەلەفۆنیان لەشارەوە بۆدێ. فرۆشگای خۆراک، قوتابخانەی ناوەندی یان ئامۆژگا، ناوەندی پزیشکی یا ناوەندی تیماری ئاژەڵیان تێدایە و ئەندازیاری کشتوکاڵیان هەیە. لە یانە کولتووریەکانیاندا پەرتووکخانەی گشتی و سینەمای هەیە و هەندێکیان پاریگایشی تێدایە[6].

پێویستە ئەوە بەرچاوگرین کە کوردی شاریان دوچاری هیچ جۆرە نەویستی و جیاوازی نەتەوەیی نەبوون، و ئەگەر ژیانیان لەگەڵ هاوولاتییانی هاوتایان بەراورد بکەین ئەوا هیچ کەموکووڕی ئابووری یان کۆمەلایەتییان پێوە دیارنابێ. تەنانەت لەکۆماری ئەرمینیای پێشکەوتوودا بەرێژە ڕۆشنبیر لەناو هاوڵاتیانی کورددا پترن وەک لەئەرمەنی ولەپارت و

6 ـ دیارە نووسەر لە باری ژیانی ئەوانەی ئەرمینیاوە ڕوانیویەتەباری ژیانی گشت کوردی یەکێتی سۆڤیەت. گومان لەوەدا نییە کە باری ژیانی کوردانی ئەرمینیا لەبارتر بووە. لەوێدا پیاوەتی سیستێمی سۆڤیەتی نەبووە بەڵکوو پیاوەتی خودی گەلی ئەرمەنییە، ئەگینا ئەوانەی پاش پێروسترۆیکا لەڕووسیاوە هەڵهاتن بەپێچەوانەوە باسی ئەو بەهەشت و ژیانە خرۆشەی کوردی کۆمارە موسوڵمانەکانی سۆڤیەت دەکەن. « و »

لەدەزگاکاندا خاوەن پلە و پایەی بەرزیان هەیە. مەگەر چۆنها ڕێژەی کورد لەئەرمینیا بگاتە ١٪ی دانیشتوانی کۆمار، ئەوتۆیش هەر یەک ئەندامی کورد لەکۆمیتەی ناوەندی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمینیا[7] هەیە. لە ئەنجومەنی سۆڤیەتی بالا و ئەنجومەنی نەتەوەکانی سۆڤیەتیش کورد هەن، و سێ لەوان گەیشوەتە پلەی بریکاری شالیارەکانی(گواستنەوە، ئابووری لادێ وداد)(٧)

کەم یان زۆر باری ژیانیان لە کۆمارەکانی تریش هەر هەمانە، و سەرەڕای ڕێژەی نزمیان هەر کورد پلەوپایەی بەرزیان هەیە(بۆ نموونە شالیاری ئاودێری کازاخستان کوردە) و کوردی زۆر هەن لەزانکۆکانی کازاخستان وانە دەڵێنەوە.

باری کولتووری

بێشکەوتنی بارەی کولتووری کۆمەڵگەی کوردی لەیەک دوور، و هەندێکیان دابڕاو، و لە بارودۆخی جیاوازدا دەژیاو هەریەکە و بەشێوەیەکن. بەڵام بەشێوەی گشتی ڕێڕەویان جیواز نییە. دیارە ئەویش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی؛ هەر لە ساڵانی سییەوە نەخوێندەواریان بنبڕکردووە، ئەوە لەکاتێکدا سەرەتای شۆڕشی ئۆکتۆبەر تەنها ڕێژەی ١٪ خوێندەوار بوو. زۆریان لەگەڵ کردن منداڵ ڕەوانەی بەر خوێندن بکەن و گەورە و هەرزەکاران فێری خوێندن ببن. سەرەتا مامۆستا و کادیرەکانیان بە کۆرسی شەش مانگی خەست ئامادە دەکرد. کە ئەو پرۆژەیە سەریگرت و پسپۆریان تێدا پەیدا بوو، بەزۆر خوێندنی چوار ساڵیان بەسەردا سەپاندن. ئەوجا خوێندنیان بۆ کردن بە حەوت ساڵ و پاشتر بە دە ساڵ.

دیموکراتیزەکردنی خوێندن بۆ گشت و ماوەدان بە فێربوون بێگومان لە بەهرە بایەخدارەکانی سیستێمی سۆڤیەتییە. "قەلاچۆکردنی نەخوێندەواری" نێوان ساڵانی ١٩٣٠ تا ١٩٣٧ لە گەرمەیدابوو، بەڵام گشت شوێنێک وەکیەک نەبوو. بۆ فێرکردنی نەخوێندەوار لە ئەرمینیا و گورجستان و تارادەیەک خوێندن و نووسین لە ئازربایجان بەکوردی نەبوو، بەڵکوو ساڵی ١٩٢١ یەکهەمین ئەلفوبێی کوردییان بە پیتی ئەرمەنی نووسییەوە و ئەویان بەگونجاو زانی تا ١٩٢٩ کە ساڵی بەکارهێنانی پیتی لاتینی بوو بۆ زمانی کوردی و لە ١٠ قوتابخانەی سەرەکی ئەرمینیا و گورجستاندا کەوتنە بەکارهێنانی(٨).

ساڵی ١٩٣٧ لەکۆماری ئەرمینیا ژمارەی قوتابخانەی کوردی گەیشتنە ٢٧. هەروەها لە یەریڤاندا یەک (ئامۆژگای تەکنیکی بۆ ڕاهێنان لەسەر ئاستی گشت قەوقاس) کرایەوە بۆ پێگەیاندنی مامۆستا، و ئامۆژگای کرێکارانی سەر بە ئەنستیتیوتی ڕۆژهەڵاتناسی لینینگراد

7 ـ بۆ هەڵبژاردن و بەرزبوونەوەی پلە لە پارتێکی ئومەمی وەک پارتی کۆمۆنیست دەبێ بە گوێرەی ڕەگەز و نەتەوەی ئەندامانی بێت یان بەپێی چالاکی و ڕادەی زانیاری؟ خۆ بەدرێژایی بوونی پارتی کۆمۆنیستی عیراق، زۆربەی سەرکردە و ئەندامەکانی کۆمیتەی ناوەندی کوردبوون، چیمان لێ هەڵکڕاندن؟ « و »

www.koskikurd.com

لەژێر چاودێری "ئۆربیلی" ئەكادیمیستدا یەكەمین تاخمی پسپۆری زمانی كوردی دەرخست و خستیانە زەمینەی پەرەپێدانی كولتوور و زانستی نەتەوەیی خۆیان[٩]. لە سییەكاندا تارادەیەك گشت وانەی خوێندنی قوتابخانە كوردییەكان بوون بە كوردی، و پتر لە سی پەرتووك لەجۆری پەرتووكی وانەیی (ماثماتیك، جوگرافیە، كشتوكاڵ، فیزیك، زانیاری سروشتی، پەروەردەی ئاژەل و هتد ...) لە ئەرمینیا بەچاپ گەیشتن. هەروەها هەندێك كورتە چیرۆك و هەڵبەستی لە ئەرمەنی و ڕووسییەوە وەرگێڕدراو بڵاوكرانەوە، و هەندێكیش بڵاوكراوەی ڕامیاری و زانیاری لەسەر ژیاننامەی ماركس، ئینگلس و لێنین، و مەنافێستی سەرەكی كۆمۆنیست و فەرهەنگی "ئەرمەنی ـ كوردی" بەچاپ گەیشتن. یەكەمین بەرهەمی كولتووری كوردی سۆڤیەت ئەوی عەرەبی شامۆ بوو كە ساڵی ١٩٣٥ پاڵاوتەی بیری خۆی بە چیرۆكی (شوانی كورد)دەربڕی و لە ١٩٣٦دا كۆمەڵێكی چیرۆك و داستان و لاوكی خۆماڵی چاكی وەك(فۆلكلۆرا كرمانجا) بەچاپ گەیاند[8].

لە ئازربایجان، كاتی كۆمارە (تەنها لەسەر قاقەز ؟) سەربەخۆكەی كوردستان (١٩٢٣ ـ ١٩٢٩) هیچ جۆرە پەرتووكێك بەكوردی بڵاونەكرایەوە، و هیچ خوندگەیەكی كوردی تێنەكەوت، و پرۆژەی قەڵاچۆكردنی نەخوێندەواری بە زمانە تایبەتەكەی ئازەربایجان بوو. مەگەر چۆنها كوردی بخوێنرایە. یەكەمین پەرتووكی كوردی باكۆ ساڵی ١٩٣٠ لەچاپدرا ئەویش ئەلفوبێی كوردی بوو، لەوەبەدواوە ساڵی یەك یان دوو پەرتووك بەزمانی كوردی دەردەچوو تا بەهەڵكەوت لە ساڵی ١٩٣٧دا یەك دەرزەن پەرتووك دەركەوتن[١٠].

لە توركمانستان، ئەو كۆمەڵە مەزنەی كورد نەیتاونی چیتر لەو چەند پەرتووكە بێبایەخەی ساڵانی ١٩٣٣ ـ ١٩٣٥ بەولاوە بەچاپ بگەیێن. لەوێیش توركی(كە زمانی دەربارە) لە ئازربایجان قورستر بەكاردێن بۆ پرۆژەی قەڵاچۆكردنی نەخوێندەواری. شایانی باسە كە لە ساڵی ١٩٣٨وە* تاكە یەك پەرتووكی كوردی لە توركمانستان و هەروەها ئازربایجان دەرنەكەوت و هیچ خوێندگەیەكی كوردیش لەسەر خاكی ئەو دوو كۆمارە نەكراوەتەوە[9].

لەئەرمینیا كە لەژیانی كوردی سۆڤیەتدا بە ناوەندێكی كولتووری دەژمێردرێت هیچ پەرتووكی كوردی لەنێوان ساڵانی ١٩٣٧ و ١٩٤٦ دەرنەكەوت[10]. ئاشكرایە سۆڤیەت لەوماوەیەدا

8 ـ ناوی عەرەبی شامۆ، و (فۆلكلۆرا كرمانجی)م لەسەر فارسی و ئینگلیزییەكە نووسیوە چونكە عەرەبییەكە ئەوانەی بەهەڵە نووسیوەتەوە. « و »

* ـ دیارە وەرگێڕی فارسییەكە لێرەدا لێی چەواشە بووە، لەبری ساڵی ١٩٣٨ی ئەم بڕگەیە و ١٩٣٧ تا ١٩٤٦ی بڕگەی پاشی نووسیویەتی (١٩٣٧ تا ١٩٤٨) و دوا سێ دێڕی ئەم بڕگەیە و نزیكەی دوو دێڕی بڕگەی پاشی لێ پەڕاندووە. « و »

9 ـ ئەمە لەخۆیدا وڵامە بۆ تێبینی ژمارە ٦ی ئەمبەشەمان. « و »

10 ـ E ـ هەمانە. و F ـ ... ١٩٣٧ تا ١٩٤٨.... « ئەرمینیای دەستنیشان نەكردووە. ـ و »

هەڵوێستی (بایەخدان بە نەتەوایەتی)خامۆشكرد. كار لەوەدا نەبوو پێداویستی جەنگ كاریكردبێتە سەر ئەو بارە. وەكتریش ماوەیەك پاش جەنگ بەرهەمی كولتووری نەتەوە ناڕووسەكان لەچاو ماوەی پێش ١٩٣٨ یەكجار نزمبوو. ئەوەبوو كورد نەیتوانی ساڵانە لەیەك یا دوو « E و F ـ دوو یان سێ » پەرتووك بەولاوە لەچاپدەن، ئەویش گشتی لەبارەی ڕێزمان، وێژە و فۆلكلۆرەوە بوو. ئەوجا "بۆ پتر زرنگ كردنی منداڵی كورد" كەوتنە بەكارهێنانی ئەلفوبێی "سیریلك[11]" ئەویش "لەبەر چەواشە نەكردنی منداڵانی كورد كە دەبوو لەو مەڵبەندانەی تێیدا دەژین لە گورجستان یان ئەرمینیا خوێندنیان بە پیتی گورجی یان ئەرمەنی بێت". دەبوو لە خوندگەی كوردیدا تەنها ڕێزمان و كولتووری كوردی بە زمانی كوردی بخوێنن، و وانەكانی تر هەر بە ڕووسی یان ئەرمەنی و گورجی.

پاشان لەسەردەمی "خرۆشیێف"دا هەندێكیان بایەخدا بەباری نەتەوایەتی و"كەوتنە چارەسەركردنی هەڵە و ناجۆرییەكانی سەردەمی ستالین". ئەوەبوو ساڵی ١٩٥٧ دوانزە پەرتووك بە زمانی كوردی دەركەوتن، یەكێك لەوانە فەرهەنگێكی ٣٠.٠٠٠ وشەیی كوردی ـ ڕووسی بوو لە نووسینی ئا. ئو. فاریزۆف ـ ئەوە لەخۆیدا نابەرانبەری ئەوبارە دەردەخات بەرانبەر بە ساڵی ١٩٥٦ كە تەنها یەك پەرتووكی ڕێزمانی تێدا دەركەوت.

كۆی گشت ئەو بەرهەمانەی لە كۆمارەكانی یەكێتی سۆڤیەتدا بە زمانی كوردی دەركەوتبن لە ١٩٢١وە تا ١٩٦٠ تەنها ٢٣٨ پەرتووكن و بە دانە ٣٧٠.٠٠٠ یان لێ چاپ كراوە[١١]. وەك ئەوەی ژمارەیەكی یەكجار كەمە، بەڵام بە لەرچاوگرتنی سەرەتای مێژوویی ئەو هەنگاوەی كورد لە سۆڤیەت و بەراورد كردنی لەگەڵ ئەو دە پەرتووكەی چەند ملیۆن كوردی توركیا بە درێژایی نیو سەدە توانیویانە بینووسن زوور بایەخدارە.

كوردی ئەرمینیا و گورجستان و تارادەیەكیش كوردەكانی كازاخستان و قەرقیزستان ئەمڕۆ خاوەن مافی كولتوورین، و لە گوندە كوردییەكاندا زمان و كولتوور بە كوردی دەخوێنن. بەڵام لە گوندی تێكەڵدا مەرجە ژمارەی قوتابییان لە پێنج پتربن ئەوجا بۆ كەسووكاریان هەیە وانەیان بە زمانی زگماكی و كولتووری خۆیان بۆ بخوازن، و ئاوات بێتەدی. پەرتووكی گشت وانەكان لەدەزگای چاپەمەنی ئەرمینیاوە دەردەچێت. و بەهەمان شێوە بەرهەمی وێژەر و پەرتووكەكانی ئەندامانی بەشە كوردییەكەی یەكێتی نووسەرانی ئەرمینیا و گورجستان. لەو بڵاوكراوانەدا بایەخی تایبەتیان داوە بە هەڵبەست، هەروەها ژمارەیەكی زۆر لە بەشی فۆلكلۆری و چیرۆك و لێكۆڵینەوە و شانۆگەری و زۆری تریان تێكەوتووە.

11 ـ E ـ هەمانە. و F ـ ... لاتینی ... « "Cyrillic" شێوە تایپێكی نووسینە لەكۆندا پیر "سیریل" دایهێناوە، تا ئێستایش شێوەی نوێكراوی ئەو لە سربیا و بولگارستان و وڵاتانی یەكێتی سۆڤیەتی لەمەوبەر بەكاردێن. » ـ و .

www.koskikurd.com

لە مارسی ١٩٣٠وە ڕۆژنامەیەکی نیوە حەفتەیی لە یەریڤان بە قەوارەی چوار لاپەڕە لە ژێر ناوی "ڕێیا تازە" وەک ئۆرگانی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمەنی دەرکەوت، و سەرەتا ٦٦٠ دانەی لێ چاپدەکرا. لە ساڵی ١٩٤٦ بەدواوە پیتی ئەو چاپەمەنییەیان کرد بە سریلیکی و ئێستا ٥٫٠٠٠ دانەی لێ بەچاپ دەگا[١٢]، و لە ١٩٥٦ بەدواوە ڕادیۆی یەریڤان کەوتە بڵاکردنەی پرۆگرامێکی کوردی بەرز (ماوەی بڵاوکردنەوەی ئێستای لەڕۆژێکدا ٩٠ خولەکە) لەگشت کوردستان دەبیسترێ و بووەتە هۆی هاوپەیوەستی کۆمەڵگەی کوردانی یەکێتی سۆڤیەت.

کار تەنها لەوێدا نەوەستاوە کە کولتووری چاک و لەبار بۆ کوردانی سۆڤیەت ڕەخسابێت، بەڵکوو زۆرجار لە ئەنستیتیۆکانی ڕۆژهەڵاتناسی لینینگراد، مۆسکۆ، یەریڤان، و تاڕادەیەکیش باکۆ، تفلیس و تاشقەند وانەکانی مێژوی زمان و کولتووری کۆنی کورد بە کوردی دەگوترێنەوە. ئەوە لەخۆیدا بەهرەیەکی مەزنە بۆ کولتوور. چالاکی جەنگاوەرانی کوردی عیراق زۆری کار کردووەتە سەر بەرهەم و کۆششە زانیارییەکەی خوێندکارانی کوردی ئەوێ.

لەوانەیە مرۆڤ ئەوەی بکەوێتە دڵ کە؛ئایا دەشێت کوردانی سۆڤیەت پاش شەست ساڵ دووری لە نیشتیمان جگە لەزمان هیچ مایەیەکی تری هاوبەشیان لەگەڵ هاونیشتیمانییەکانیاندا مابێت؟ گومان لەو ڕاستییە ناکرێت، کە لەو ماوەیەدا کومەڵەیەکی تایبەت و خاوەن بیروهۆشی تایبەتیان لێ پەیدابووە، دلێری بەناوبانگیش لەناو ئەواند هەڵکەوتووە، بۆ نموونە یەکێکیان کوڕی سەرەک خێڵی کوردی دوورخراوەبوو بۆ سیبیریا و ناوی فەریق پۆلاتبیگۆف. ئەو لاوە وێژەر و شۆڕشگێڕە لەکاتی جەنگی ناوخۆییدا بوو بە سەرکردەی لەشکری سووری سیبیریا و کاتی جەنگ بەدەستی سپییەکان کوژرا، ئەمڕۆ لە کوردستان کەس نازانێت ئەوە کێیە[١٣]. بەهەمان شێوە زۆر نووسەر و وێژەری بەناوبانگ لەناو کوردی یەکێتی سۆڤیەت هەن «لەکوردستان نەناسراون».

ئەوە شتێکی سروشتییە کە گشت جۆرە پاشکۆ بەرهەمێکی کولتووری کۆن بوونەتە ڕشتە و ئەو کۆمەڵەی بە نیشتمانی سەرەکی خۆیەوە بەستووەتەوە. منداڵ، یان نەوەی منداڵانی "ئاوارە" و "دوورخراوە"کان ناوی گشت ئەو گوند و لەوەڕگە شاخاوییانەیان لەبەرە کە باوباپیرانیانی لێوە هاتوون، و دەیشزانن ئەوان سەر بە چ خێڵێک بوون. خو و نەریتی ـ بەتایبەتی جلوبەرگی کوردی کۆچەری ـ سەرەتای ئەم سەدەیە کە ئێستا لەکوردستان گۆڕاوە، لای کوردانی سۆڤیەت هەر باو و پیرۆزە، چونکە ئەوان وادەزانن لەیادکردنی ئەوانە دەبێتە هۆی تواندنەوەیان. ئەگەرچی زۆر پەیوەست و سپاسگوزاری سیستێمەکەیانن، بەڵام ئەو کوردانە هەر پەرۆشی پەیامی "کوردستان"ـن، و هەر چاویان لەڕێی گەڕانەوەیە و بەئاواتەوەن ڕۆژێک بێت چمکێک لەئەرکی پێشخستنی ئەو بگرنە ئەستۆ. کوردی سۆڤیەت هەمیشە گوێ لە ئێزگەی پێشمەرگە کوردانی عیراق (دەنگی کورستانی ئازاد) دەگرن، و پەیوەندی بەهێزیان هەیە لەگەڵ ئەو خوێندکارە

www.koskikurd.com

کوردانەی لە عیراق و سووریاوە هاتوونەتە زانکۆکانی سۆڤیەت. من هەستم بەوەکرد کە لە هەمان ڕۆژی خۆیدا ڕووداوە جۆربەجۆرەکانی کوەردستان دەبیسن.

سەرەڕای گشت ئەوانە، وێنەی بارزانیم لە ماڵە کوردی ئەوێدا بینی؛ "زۆربان لەو کۆمۆنیستە پایەدارانەی قەرقیزستانی هاوسنوور لەگەڵ چین بوون تا دەگاتە گورجستان". کە لەیەکێک لەو کوردە کۆمۆنیستانەم پرسی: چۆنە وێنەی بارزانی هەڵدەواسن؟ وەڵامی دایەوە و گوتی: بێگومان ئێمە دەزانین کە بارزانی هیچی بەسەر ڕەوشە شۆڕشگێڕانەکەی کۆمۆنیستییەوە نییە، ئەو کەسێکی کۆنسەرڤاتیڤە بەڵام لەدڵی ئێمەدا وەک دروشمێک جێی خۆی کردووەتەوە، ئەو دروشمەیش کوردایەتییە. کاتێک مرۆڤ سەردەکات بەماڵماندا یەکسەر دەزانێت هاتووەتە ناو ماڵەکورد". هەروەها لەسەری ڕۆیشت و گوتی: دیارە لەم ماوەی سەردانەتاندا ئەوەتان بیست کە هەرهەموومان ماوەی چەندڕۆژ پرسە و ماتەمینیمان بۆ شکستی شۆڕشەکەی کوردی عیراق دانا.

لەپایانی باسدا دەتوانم دەرببڕم کە کوردەکانی سۆڤیەت، ئەو ئاوارە، دوورخراو و ئازار چەشتووانەی کۆمەڵگەی کوردی ڕابوردوو، ئەمڕۆ بەختەوەرترین و ڕۆشنبیرترین کۆمەڵی گەلی کوردن. هەرگیز پێشکەوتنی ئابووری کارێکی ئەوتۆی نەکردوونەتە سەر تا ببن بە "ڕووس"، یان پێناسەی نەتەوەیی خۆیان بزرکەن. لەڕاستیشدا نەدۆڕانی ئەو پێناسەیە تەنها لەلای ئەوانەی ئەرمینیا و گورجستانە.

گەربێت و دەسەڵاتدارانی سۆڤیەت کارێک بکەن کوردەکانی ئازربایجان و تورکمانستان هەمان شێوە مافی کولتووری کوردانی ئەرمینیا و گورجستانیان بدرێتێ، ئەوا باری ژیانی کوردی سۆڤیەت زۆر چاکتر دەبێت. زۆریش چاکتر ئەوەبوو کاربەدەستان ئەو کۆمەڵە کوردە پەرشوبڵاوە لەیەک شوێندا کۆبکەنەوە. خۆ ئەگەر کۆمارێکی ئۆتۆنۆمیشیان بۆ پێکەوە نەنێن، بەلایکەمەوە بوونیان لە هەرێمێکدا بەژمارە زۆربوونیان لەخۆیدا گرنگی دەبەخشێت.

تێڕوانین

١ـ ئەو کوردانەی لەگەڵیاندا دواین دەریانبڕی کە ساڵی ١٩٧٥ لە ئەرمینیا ژمارەیان نزیکەی ٤٨,٠٠٠ بووە و لە گورجستان ٣٥,٠٠٠. هۆی جیاوازی نێوان ژمارەی ڕاستی ئەوان و دیاردەکانی ئامار ئەوەیە کە زۆری کوردە یەزیدییەکان باری نەتەوایەتی خۆیان بە یەزیدی نووسیوە نەک کورد، و کوردە موسوڵمانەکانی دێهاتی ئازربایجانیشیان بە ئازەری.

٢ـ ئا، بۆکشپان، (کوردانی ئازربایجان) باکۆ، ١٩٣٢، لاپەڕە ٨.

٣ـ ت، ک باکییێف، (زمانی کوردانی تورکمانستان) مۆسکۆ ١٩٦٢ لاپەڕە ٣.

٤ـ هەمان سەرچاوە.

٥ ـ ک.م چاتۆییێف (کورد لەئەرمینیای سۆڤیەتی) یەریڤان، ١٩٦٥، لاپەڕە ٢٢.

٧ ـ مەبەست بەتایبەتی سەردەمی شا ئیسماعیلە (١٥٠٢ ـ ١٥٢٤) تا سەردەمی شا عەباس (١٥٨٧ ـ ١٦٢٩) و نادر شا (١٧٣٦ ـ ١٧٤٧*). هەر بەتەنها شا عەباس ١٥,٠٠٠ کوردی هەڵداوەتە خوراسان. ـ بڕوانە پەرتووکی باکییێف لاپەڕە ٣. « * ـ E ـ هەمانە. و F ـ ١٧٧٤ »

٨ ـ "مەحموودۆڤ"ی کۆنە شوان، یاریدەری شالیاری گواستنەوە و نووسەری پەرتووکی "مێژووی کورد و کوردستان"ـە بە زمانی ئەرمەنی، هەروەها ئەندامی بەشی کوردی یەکێتی نووسەرانی ئەرمینیا. سەمەندی سیابەند کە یاریدەری شالیاری ئابووری لادێیە، کوڕی باربەرێک بوو، بەوەی لەجەنگی "مینسک"دا پارێزگاری لە مۆسکۆ کرد و دلاوەری نواند، ناوی قارەمانی یەکێتی سۆڤیەتی پێدرا". دەستی نووسینی کوردی هەیە، و ئەندامە لە کۆمیتەی هونەرە جوانەکانی کورد.

٨ ـ پێڕستی پەرتووکە کوردییەکانی سۆڤیەت، ١٩٢١ ـ ١٩٦٠، یەریڤان ١٩٦١ لاپەڕە ١٠، بەکوردی و ڕووسی.

٩ ـ هەمان پەرتووک.

١٠ـ بۆ پتر وردبوونەوە بڕوانە پێڕست«ی ناوبراو».

١١ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو.

١٢ـ ک.م. چاتۆییێف، لاپەڕە ١٤٣.

١٣ـ لەنێو بەرهەمە زۆرەکانی لەسەر ژیانی ئەو شۆڕشگێڕە نووسراون دوو لە تازەترینی دەخەینە ڕوو: سالنیکۆڤ فیودۆر لیتکین (فەریق پۆلادییگۆف)، مۆسکۆ ١٩٧٦، لاپەڕە ١٢٧. و پەرتووکە کوردییە گرنگەکەی سندی نووسیویەتی، "هەواری"، یەریڤان١٩٦٧، لاپەڕە ٣٩٤.

www.koskikurd.com